

Михайло Степико

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті визначені і проаналізовані виклики українській ідентичності в умовах загострення сучасного воєнного проти-стояння із Російською Федерацією. Визначено вплив відсутності цілеспрямованої проукраїнської етнополітики часів незалежності на формування української ідентичності. Доведено, що декларування федералізму як найбільш демократичного принципу державного будівництва становить суттєву загрозу утвердженню української національної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, етнополітика, федералізація, гібридна війна, національна безпека.

Mihailo Stepuko. Current challenges to Ukrainian national identity. *The article defines and analyzes the challenges of Ukrainian identity in the context of aggravation of the current military confrontation with the Russian Federation. The influence of the absence of purposeful pro-Ukrainian ethno-politics of the times of independence on the formation of Ukrainian identity has been determined. It has been proved that declaring federalism as the most democratic principle of state-building poses a significant threat to the establishment of Ukrainian national identity.*

Key words: identity, ethno-politics, federalization, hybrid war, national security.

Головною атрибутивною соціокультурною та цивілізаційною характеристикою нації є її ідентичність. Саме тому, як зазначає З. Бауман, «...підвищення інтересу до обговорення ідентичності може сказати значно більше про нинішній стан людського

Степико Михайло Тимофійович – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення [1, с. 176].

Складність процесу національного самовизначення українців визначається сьогодні дихотомією суспільної свідомості, що, з одного боку, наполегливо намагається зберегти елементи радянської ціннісної системи, а з іншого, – сформувати ціннісні засади життєдіяльності на ліберально-демократичній основі.

Як відомо, ідентичність буває особистою та колективною. Перша означає тожсамість статі, сімейного стану, зайнятості, освіти, місця проживання, вірування тощо однієї і тієї самої людини у різні проміжки часу. Очевидно, що ці ролі можуть змінюватися, але ці зміни все одно будуть стосуватися однієї і тої самої особи. Механізмом формування особистої ідентичності людини є інтеріоризація всіх обставин її життєдіяльності в особистісні, психологічні структури – підсвідомі або трансцендентні стосовно конкретної ситуації, що набувають у цьому випадку для особи всезагального значення.

Найбільш важливими формами колективної ідентичності є соціальні: класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «ми». Ця позитивна установка стосовно оцінки конкретної ситуації та усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання та утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот. Більше того, як відмічає М. Гібернау, чуття спорідненості, засвідчувані співвітчизникам, із якими ми ідентифікуємо себе, – не рівня нашому ставленню до «іноземців», «невідомих людей», «чужинців», а може і потенційних ворогів [2, с.35].

Колективна ідентичність сама по собі є не об'єктивним чи суб'єктивним, а інтерсуб'єктивним феноменом. Вона відтворюється лише тому, що частина людей переконана: інші люди сприймають та оцінюють те або інше явище так само, як і вони. Саме ця спільна віра в однакову оцінку тих чи інших явищ або процесів робить їх реальними в соціальному просторі, тобто

реальними за своїми наслідками для конкретних індивідів. Для посилення відчуття ідентичності потрібні колективні події, які показують людям, що їхня спільнота існує. Такими подіями в Україні була і Помаранчева революція, і Революція Гідності.

Інтегративна сутність категорії «колективна ідентичність» фіксує притаманну людині потребу відчувати себе частиною більш широкої множини та сприймати таку приналежність як цінність» [5, с. 5], що дозволяє подолати частковість конкретизованих та закріплених у різних варіантах персональних ідентичностей, які приймаються людиною.

Колективна ідентичність – «Ми» охоплює два процеси. По перше, людина має усвідомити свою подібність до певної групи людей. По-друге, вона має діяти як її «типовий» представник, чим підтверджує свою належність до неї. Цей «типовий» представник – стереотип, певне уявлення про те, яким мав би бути учасник групи.

Враховуючи інтерсуб'єктивний характер колективної ідентичності, основоположник теорії нації Е. Ренан характеризував її як щоденний плебісцит, тобто свівіднесення ставлення окремої людини до національних інституцій, явищ національного життя та окремих особистостей зі ставленням до них інших людей. З цього випливає важливий методологічний наслідок розуміння нації та тенденцій її існування і розвитку: колективне національне «Ми» включає в себе значиму емоційну складову та релятивістські настрої. Як приклад можна навести Помаранчеву революцію та Революцію Гідності, а також коливання рівня інституційної довіри: довіри до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо; довіри, яка є як філософією життя, так і визначальним критерієм консолідованості суспільства.

Так, середній бал довіри до Президента України за п'ятибальною шкалою з 1994 року до 2018 року не піднімався вище 2,9 бала, до Верховної Ради – 2,3, Уряду – 2,6, місцевих органів влади – 2,5, прокуратури – 2,4, судів – 2,4 бала [12, с. 198]. Разом з тим, як показує цей самий моніторинг, 53,2% опитаних вважають,

що не несуть жодної відповідальності за те, хто є, наприклад, Президентом України (за те, хто є народним депутатом – 52,2%).

Разом з тим, після президентських та парламентських виборів 2019 року за результатами соціологічного дослідження Центру Разумкова президенту В.Зеленському у вересні 2019 року довіряли 79% українців, Кабміну (57%), Верховній Раді (57%) [4].

Проте дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова 1–7 листопада 2019 року, продемонструвало зниження довіри громадян до вищих державних інституцій та президента. У листопаді В. Зеленському довіряли уже 68% опитаних, Кабміну – 44,2%, Верховній Раді – 43,7%. Очевидно, що така амплітуда коливань настроїв та уподобань українських громадян є сутнісним викликом стабільності та передбачуваності розвитку нації, її ідентичності та поведінки громадян.

Викликом для української ідентичності є і те, що 3,1% опитаних респондентів Інститутом соціології НАН України вважають себе громадянами неіснуючої держави – СРСР. Але більш суттєвим є те, що 29,8% опитаних ідентифікували себе лише з місцем проживання – селом, містом або районом (малою батьківщиною).

А якщо ще згадати, що до громадян світу зараховують себе 3,3% опитаних, а 1,9% – до громадян Європи, то в цілому майже 40% опитаних громадян шукають свою ідентичність поза національним самовизначенням [14, с. 464]. Ідентифікація себе як громадян України меншою мірою притаманна жителям Східного регіону (52%) та Донбасу (45%), хоча і в цих регіонах вона є переважаючою. Сумарна частка тих, хто ідентифікує себе, насамперед, з регіоном чи поселенням, у цих двох регіонах є вищою (на Донбасі – 39%, на Сході – 38%), ніж в інших регіонах (30-31%) [9].

Ієрархія ідентичностей громадян України, згідно зі тематичним соціологічним опитуванням Центру Разумкова за 2016 рік, типова для стабільних суспільств, проте проблемна для несформованих націй та які ще притому перебувають у стані війни, як Україна. Так, найбільш важливою для громадян України й понині залишається їх позиція в сім'ї. Друге-четверте місце посідають

такі показники ідентичності людини, як її нинішня чи попередня професія, вікова група (а значить – і стан здоров'я, і працездатність), гендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту та сьому позицію посідають такі ознаки, як «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме – десяте місця в ієрархії цінностей посідають: релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху [9].

Окрім того, існує загроза щодо насадження ззовні сценаріїв конструювання нових колективних ідентичностей в Україні в умовах, коли частина населення ототожнює себе із Західною Європою, поділяючи сучасні західні культурно-цивілізаційні цінності, а решта живе в зовсім іншому «просторово-часовому вимірі». Як приклад, для багатьох мешканців Криму та Донбасу українська ідентичність виявилася взагалі неприйнятною. У складі України весь Донбас бачать лише 19,2% жителів «ЛНР/ДНР», 64,3% жителів окупованих районів Донецької та Луганської областей бачать ці території в складі Росії [13].

Тобто за часів існування України у складі СРСР та за відсутності цілеспрямованої проукраїнської етнополітики часів незалежності в країні збереглися цілі регіональні анклавні громадян, далеких від української ідентичності, із власними складниками: російською мовою та культурою, символікою, героями та антигероями, ціннісними орієнтаціями, звичаями, традиціями тощо. Згідно зі соціологічним опитуванням мешканців Донбасу як на окупованій, так і на звільненій території, найбільш позитивними подіями респонденти назвали перемогу СРСР у війні 1941–1945 р., перемогу над Наполеоном у 1812 р., хрещення Русі в 988 р., утворення УРСР у 1917 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., а найбільш негативними – Помаранчеву революцію 2004 р., розпад СРСР, створення Української повстанської армії в 1942 р., заснування ОУН у 1929 р., Майдан 2013–2014 рр. Найпозитивнішими діями «української» історії серед мешканців

Донбасу є цар Петро I, що проголосив Російську імперію, та князі Володимир і Ярослав (за російською версією – як засновники російської держави). А головними «антигероями» української історії там виступають С. Бандера, В. Ющенко та П. Порошенко (останні як діячі Помаранчевої революції та Революції Гідності) [8].

Причиною цього є те, в умовах незалежності була відсутня цілеспрямована політика формування української ідентичності її громадян, з 1991 року вона дуже повільно відновлювалася й наново формувалася лише самоплином, стихійно, без активних цілеспрямованих дій держави [6, с. 22].

Перспективи формування стійкої загальнонаціональної української ідентичності громадян визначальним чином залежать від взаємостосунків двох найбільших етносів України, які визначають соціокультурний образ України: титульного – українців та етнічних росіян або тих, хто себе такими вважає. Ці стосунки реалізуються сьогодні як конкуренція на території України панросійської імперської та європейської української ідентичностей. Причому проект створення панросійської ідентичності в Україні має довгу історію, започатковану ще Переяславськими угодами 1654 року, а не тільки сучасною російсько-українською війною. Небезпека конкуренції на теренах України української та російської ідентичностей полягає у тому, що остання, на відміну від проєвропейської, здатна замінити українську національну ідентичність, бо механізми її конструювання формують ілюзію «нерозрізнення» цих ідентичностей через спільний багатовіковий спосіб буття, спільні життєві практики у побуті, освіті, охороні здоров'я, кар'єрному зростанні, віруваннях тощо. Феномен цього нерозрізнення вдало використовує кремлівська пропаганда у гібридній війні РФ проти України. Враховуючи потужний потенціал впливу (як політико-економічний, так і суто військовий), найбільшим потенційним ризиком для української національної ідентичності є масштабна підтримка сепаратистських рухів в Україні з боку Російської Федерації.

На жаль, в українському суспільстві практично немає потужної системи культурного розпізнавання «свій – чужий»,

чимало українців не бачать демаркаційної лінії між українським і російським, на що й робив ставку Кремль у період намагань створити так звану «Новоросію». Ця особливість уможливила продукування пропагандистсько-політичних проєктів на кшталт «одного народу», «братського союзу», «єдиного простору» тощо. На недопущення усвідомлення об'єктивного існування міжкультурної демаркаційної лінії між російським та українським сьогодні, як і вчора, в Україні працює потужний московський і промосковський «культурний фронт».

Ставлення більшості українців до панросійської ідентичності на теренах України можна визначити як «ідентичності відторгнення», сформульованої свого часу Л. Кучмою – «Україна – не Росія». Ця несумісність існувала задовго до початку російсько-української війни, яка лише оголила її. Більш того, «ідентичність відторгнення» сьогодні ще не вичерпала свого потенціалу. Вичерпання цього потенціалу залежить, у першу чергу, від формування ефективного інструментарію протидії медійним практикам «русского міра».

Етап відторгнення російської ідентичності має завершитись із настанням періоду формування нової якості ідентичності громадян України – консолідації суспільства навколо «проєкту майбутнього», який можна визначити як «європейська Україна». Основою такого проєкту має стати реальне сприйняття європейської системи цінностей та готовність України інтегруватися до європейських структур шляхом здійснення відповідних реформ.

Українізації України, насамперед культурній і ціннісній, цивілізаційної альтернативи немає. Як вважає І. Лосєв, в Україні дискусії про українізацію треба припинити. Це категоричний імператив. Те, що не буде українізовано, обов'язково буде русифіковано і втрачено Україною. Питання не в тому, треба йти шляхом українізації чи не треба, а в тому, яким саме має бути цей процес з огляду на методи, терміни, рівень жорсткості тощо. Усі спроби утримувати в одній державі дві різні України – українську та російську (в культурно-ментальному сенсі – є безперспективними і провальними [6, с. 23]. На нашу думку, має рацію і

В. Портніков, коли стверджує, що ті території України, де українську ідентичність перемаже російська, Україна в історичній перспективі втратить на користь Росії. Таким чином, боротьба за перемогу української ідентичності є не розвагою національно стурбованих інтелігентів, а боротьбою за майбутнє Української держави [6, с. 23].

Винятково важливими є певні оптимальні пропорції в обсязі та часі, а також граничні межі, за які українізація не має йти (не повинна стати тотальною). Зокрема, має йтися про певні гарантії для російськомовного населення (їх, до речі, повинно було б отримати й україномовне, яке їх ніколи не мало).

Брак таких гарантій і чітких перспектив жодним чином не сприяє подоланню страху втрати ідентичності російськомовними громадянами, частина яких стурбована своїм теперішнім і майбутнім соціально-психологічним статусом і вимагає забезпечення своїх прав із запасом: кожний навіть найдрібніший факт реального чи показного розширення сфери вживання української мови розцінюють як зазіхання на їхню ідентичність або навіть як особисту образу та приниження.

Сутнісною загрозою утвердженню української національної ідентичності є декларування федералізму як найбільш демократичного – а тому й абсолютного принципу державного будівництва. Слід визнати, що Україна зробила хибний крок у цьому питанні, створивши Кримську територіальну автономію. Федеративний принцип побудови держави є принципом територіального самовизначення лише за умови, коли територія одержує автономію згідно з господарськими або культурно-духовними відмінностями. Нічого цього в Криму не було, немає цього зараз і на Донбасі. Окрім того, федералізм має сенс ще й тільки тоді, коли він побудований на впровадженні демократичних засад місцевого самоврядування та не створює умов для зміцнення сил, які руйнують цілісність держави.

Не можна не сказати і про глобалізаційні виклики для української нації та її ідентичності. Курс інтеграції України у світовий економічний та культурний процес на основі глобальних

практик не завжди сприяє збереженню та розвитку української національної культури та стабільності суспільства. Брак ефективних організаційно-правових, адміністративних механізмів, а також належної державної фінансової, інформаційної підтримки національної культури призвів до поширення явищ культурної уніфікації, поступової втрати зв'язку духовних підвалин суспільного життя, сучасної культури з національно-культурними цінностями та традиціями. Це саме стосується інституціональної та світоглядної протидії поширенню популістських практик як простого способу розв'язання складних проблем суспільного розвитку.

Тобто в посттоталітарних державах європейського простору (в тому числі і в Україні) процеси глобалізації породжують дві протилежні тенденції. З одного боку, глобалізація уніфікує, інтернаціоналізує та вестернізує всі сторони життєдіяльності суспільства. А з іншого, вносячи у життя посттоталітарної держави елементи сучасної демократії, стимулює процеси культурного й духовного відродження та прагнення до формування колективного «Ми», утвердження його самості та окремішності шляхом консолідації навколо спільної історії, мови, культури, цінностей та орієнтацій, життєвих стратегій. В Україні це ще й консолідація зусиль усіх її громадян для відсічі російській агресії, захисту суверенітету та незалежності держави, її інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, досягнення гідного людини добробуту для всіх громадян.

До російської агресії 2014 р., як вказують експерти, консолідація українського суспільства, за оцінками його громадян, була на доволі низькому рівні (1,5 бала) [10, с. 357–359]. Гібридна війна, фактична збройна агресія Росії проти України привели до радикальної консолідації її населення навколо цінностей українства, української ідентичності. За результатами спільного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), Соціологічної групи «Рейтинг», Центру соціальних і маркетингових досліджень (СОЦІС) та Центру Разумкова, що проходило в березні 2017 р., частка громадян України, які декларують свою українську національну ідентичність, становила 90,6% [3].

Проте гібридна війна Росії проти України не лише посприяла політичній консолідації української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні й ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, й уможливили для Росії порівняно легку анексію Криму, окупацію частини Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою. Навіть в умовах неоголошеної війни з РФ, у жовтні 2019 року, 35% опитаних українців вважають, що російські медіа дають альтернативну точку зору, 22% вважають російські ЗМІ цікавими, а для 21% респондентів – це можливість отримати новини на російською мовою. Також 4% опитаних вважають російські медіа більш правдивими і незалежними [16]. Це є свідченням того, що в українському суспільстві російські пропагандистські міфи не зазнали остаточної поразки й надалі впливають на суспільство.

Тобто є підстави говорити про певну кризу національної ідентичності в Україні. Криза ідентичності в Україні прослідковується у таких вимірах: українська громадянська – етнічна ідентичність; національна – регіональна ідентичність; мовні протиріччя; конфесійні особливості населення; різні соціально-економічні пріоритети громадян тощо.

Як фіксують соціологічні опитування, значна частина українців «роздвоюється» між Європою та «русским міром». Утім, конфлікт ідентичностей в Україні – це радше конфлікт різних частин української політичної нації у процесі її становлення, а лінії розмежування проходять не за етнічною чи мовною ознаками, а за моделями майбутнього (чи повернення до минулого). Як пише С. Римаренко, на одній території нині співіснують дві країни. Україна пострадянська, де наявні корупція, крадіжки на всіх рівнях та голосування за гроші, і Україна нова, що успішно воює, збирає гроші на армію і намагається запустити нові бізнес-проекти [11, с. 286].

Проте попри серйозну небезпеку нестабільності, що криється за кожною кризою ідентичності, неможливо оцінювати її виключно негативно (в перекладі з грецької, криза – «поворотний

пункт»). Успішно подолана криза ідентичності є найважливішим моментом якісно нової ідентичності. Отже, завдання полягає в тому, аби визначити причини, зміст і спрямованість криз колективної ідентичності та запропонувати чітку і зрозумілу більшості політику їх подолання. Тоді нова, досконаліша ідентичність буде наслідком умілого подолання кризи ідентичності, що існувала.

Французький політолог Д. Муазі доводить, що світом правлять три головні емоції: надія, страх і приниження. На його думку, кожна нація керується якоюсь одною [7]. Якщо застосувати його концепцію для сучасної України, то вона – нація надії. Обидва Майдани були породжені надією на краще життя, такою самою надією є результати і президентський, і парламентських виборів 2019 року. Як уже зазначалося, після виборів істотно зросла віра громадян у те, що Україна здатна подолати наявні проблеми та труднощі впродовж найближчих кількох років. У це вірили 48%, і лише 8% не вірили. Віра в перспективи України здолати труднощі переважала в усіх регіонах та серед громадян усіх вікових категорій, особливо – серед молоді віком до 30 років (62%) [15]. Це результати серпневого опитування 2019 року Центру Разумкова. Проте уже у листопаді цього самого року 35% українців вважали, що все в країні рухається в неправильному напрямку. І їхня кількість зростає і майже зрівнялася з тими, хто переконаний, що все розвивається в правильному напрямку – таких 37,5% опитаних. Дійсно, без надії сподіваємося...

Українська ідентичність і досі є «незавершеним проектом». Особливості сучасного етапу формування національної ідентичності в Україні визначаються, з одного боку, потребою реалізації ідеї нації на основі цінностей українства, з іншого – необхідністю реалізації соціально-економічних інтересів громадян безвідносно до їх станової, етнічної, релігійної та політичної визначеності, що таїть у собі внутрішній потенціал конфліктності та деконсолідації суспільства. А країна має виробити цілеспрямовану державну політику щодо подолання криз ідентичності, нейтралізації її загроз.

В основу такої політики може бути покладена Концепція формування національної ідентичності громадян України з визначенням політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Геополітичним пріоритетом такої консолідації може бути європейський та євроатлантичний вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, понад половина її громадян. Основою європейського вибору країни має бути чітке дотримання принципу верховенства права, Конституції України та законів держави щодо створення інституційної системи, яка б сприяла подальшій консолідації, а не поділу країни.

Окрім того, Україна як новітній незавершений цивілізаційний проект має всі перспективи уникнути пасток як «плавильного казана» та мультикультуралізму, так і проблем глобалізації, оскільки багато з них ще не набули на її теренах широкого втілення. Її можливе перспективне майбутнє – побудова громадянської, політичної нації, де етнічна та групова самоідентифікація громадян буде надійно захищена недоторканністю прав і свобод людини та громадянина, достойно забезпеченого творця свого майбутнього. Проте така цивілізаційна перспектива потребує детального теоретичного опосередкування як причин, витоків та небезпек глобалізації, так і визначення можливих шляхів та чинників їх запобігання.

---

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос, 2002. 390 с.

2. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ: Темпора, 2012. 303 с.

3. Гринів І., Чех М. Національне питання: Україна як Європа // Дзеркало тижня. Україна. 2017. 17 черв. URL : https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannyaукраїна-як-європа-245832_.html

4. Зеленскому доверяет рекордное число украинцев. URL : https://sobytiya.net/opros-zelenskomu-doveryaet-rekordnoe-chislo-ukraincev/?utm_source=traffim&utm_medium=referral&utm_campaign=32567&utm_content=3895225&utm_placement=1785

5. Кнабе Г. Жажда тождества: культурно антропологическая идентификация. Москва: РГГУ, 2003. 54 с.
6. Лосев І. Межа дискусії. Про політичний сенс національно-культурної ідентичності // Український тиждень. 2019. № 44 (624). С. 22–23.
7. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. Київ, Брайт Букс, 2018. 184 с.
8. Настрої та очікування українців: регіональні особливості. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_i_ozhidaniya_ukraincev_regionalnye_osobennosti.html
9. Особливості ідентичності громадян України: проблеми та перспективи консолідації суспільства. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>
10. Петрушина Т. Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства // Українське суспільство 1992–2013: соц. моніторинг. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 354–359.
11. Римаренко С. Регіональні аспекти соціокультурних трансформацій в Україні // Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 284–309.
12. Толстих Н. Соціальні наслідки малозабезпеченості // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). Київ: Ін-т соціології НАН України. 2018. С. 195–204.
13. У складі України весь Донбас бачать лише 19,2% жителів «ЛНР/ДНР». URL: <https://glavcom.ua/news/ponad-60-meshkanciv-okupovanogo-donbasu-bachat-ci-teritoriji-v-rosiji-opituvannya-638926.html>
14. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). Київ: Ін-т соціології НАН України. 2018. 525 с.
15. Українці вперше за 15 років вважають, що країна рухається у правильному напрямку. URL: <https://1news.com.ua/ukraine/ukrayinczi-vpershe-za-15-rokiv-vvazhayut-shho-krayina-ruhayetsya-u-pravylnomu-napryamku.html>
16. Украинцы продолжают доверять российской пропаганде – опрос. URL: <https://hvylyya.net/news/digest/ukraincy-prodolzhajut-doverjat-rossijskoj-propagande-opros.html>